શ્રી [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

નિવેદન

દેશી રાજ્યોના રાજદ્વારી અને આર્થિક સંબંધો તથા હકોની તપાસ કરવા સર હારકોર્ટ બટલરના પ્રમુખપદે નિયુક્ત થએલી તપાસ સમિતિનો અહેવાલ, સરકાર તે સંબંધી કાંઇ નિર્ણય કરે તે પહેલાં રાજ-કર્તાઓ સમક્ષ અભિપ્રાય અર્થે મૂકવો એવો નરેંદ્ર-મંડળની છેલ્લી બેઠકમાં ઠરાવ થયો છે. જેને ના. વાઇસરોયે અનુમતિ આપી છે. ત્યારે, અને દેશી રાજ્યોના પ્રશ્નોની અત્યારે ખૂબ ચર્ચા થઇ રહી છે તે વખતે 'દેશી રાજ્ય' માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થએલ **'એક વૃદ્ધની વિચાર પોથીમાંથી'** વાળા **'દેશી રાજ્યોના સંબંધો અને બટલર કમિટિ'** વાળા લેખોને અમે સંગ્રહ રૂપે પ્રસિદ્ધ કરીએ છીએ. અને તે એવી ઇચ્છાથી કે આ વિષયની વિચારણામાં આ સંગ્રહ અનુપૂર્તિ રૂપ થાય.

તંત્રી,

'દેશી રાજ્ય'

દેશીરાજ્યોના સંબંધો

હાલના સંબંધો.

૧. પૃથુરાજ ચોહાણની હાર પછી હીંદુસ્તાન વિદેશી પાદશાહોના હાથમાં ગયું. ત્યાર પહેલાં દેશી રાજ્યોના સંબંધો (૧) હીંદની અંદરનાં જુદાં જુદાં દેશીરાજ્યો સાથે, (૨) પોતાની રૈયત સાથે, અને (૩) કોઇ કોઇ વખત બહારના હુમલા કરનારાઓની સાથે હતા. શાહબુદ્દીન ગોરી આવ્યા પછી તે સંબંધોમાં પાદશાહત સાથેનો સંબંધ ઉમેરાયો અને મોગલાઈની પડતી પછી બ્રિટિશ શહેનશાહતની સ્થાપનાને અંગે ગ્રેટબ્રિટન સાથેનો સંબંધ અને એમાં ઈંગ્લેંડે હીંદુસ્તાનમાં સ્થાપેલા રાજ્ય સાથેનો સંબંધ ઉમેરાયો. એક વાત આંહીયાં કહી દેવી જોઇએ કે કોઈપણ રાજા કે વ્યક્તિના સંબંધના વિસ્તારના પ્રમાણમાં એની જવાબદારીઓ અને મુશ્કેલીઓ ઉત્પન્ન થાય છે.

૨. હાલના સંબંધો ઉપર આવતાં રાજ્યના આંતર સંબંધો સિવાયના બહારના સંબંધોમાં સૌથી અગત્યનો સંબંધ બ્રિટિશ પાદશાહત સાથેનો છે. ઇસ્ટઇંડીઆ કંપની વેપાર અર્થે આવ્યા પછી મોગલ પાદશાહતની પડતીમાં

દેશમાં, કાળે જે ફેરફારો કર્યા, તેમાં, અંદર અંદરના ઝઘડામાં સમયસૂચકતા અને ડહાપણના પરિણામે, પશ્ચિમની વેપારી આલમે રાજ્ય સ્થાપનાનું બીજ જોયું. અને જોર જુલમથી નહીં પણ હીંદની અંદરનાં રાજ્યોની જરૂરીઆતીમાંથી ઉત્પન્ન થએલી માગણીઓ અને વિનતિઓને લીધે આપવામાં આવેલી મદદમાંથી, વેપારની પેઢીઓમાં રાજ્ય સત્તાએ પ્રવેશ કર્યો; અને એ સત્તાનો એવો કુનેહ ભરેલી રીતે, એવો ન્યાયબુદ્ધિથી અને એવા ડહાપણથી ઉપયોગ થયો કે જેને પરિણામે બ્રિટિશ પાદશાહતનાં બધાં અંગોમાં વિશેષ તેજ આપે એવું હીંદુસ્તાનનું સંસ્થાન, બ્રિટિશ રાષ્ટ્ર સમૂહ "Commonwealth" માં દાખલ થયું. જેમ જેમ ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપનીની સત્તા વધતી ચાલી તેમ તેમ, જેમ હીંદનાં બીજાં રાજ્યોને અંદર અંદર ઇર્ષા, દ્વેષ અને તેને લીધે થતું વેર ઉત્પન્ન થયું હતું તેમ–બ્રિટિશ હીંદની વધતી જતી સત્તાની સામે પણ કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં એવી જ લાગણી ઉત્પન્ન થઈ; જેને પરિણામે ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીને ઘણાં રાજ્યો સાથે પોતાની હયાતિ માટે લડાઇઓ કરવી પડી. અણઘડ લશ્કરની સામે ક્વાયતવાળાં લશ્કરે ઠેકઠેકાણે જીત મેળવી અને પરિણામ એ આવતું ગયું કે ધીમે ધીમે

કેટલાંક રાજ્યો નાબૂદ થયાં અને ગ્રેટબ્રિટનની સત્તાએ આંહીયાં એક પોતાનું નવું રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ સત્તાની સાથે હરીફાઈમાં મુખ્ય હરીફ ફ્રાન્સ હતું. પરંતુ અંતે તેને એ ઝુંબેશ છોડી દેવી પડી. ઇંગ્લેંડ જ્યારે એ રીતે હિંદમાં એકલું પ્રબળ વિદેશી તત્વ રહ્યું, ત્યારે તેને લાગ્યું કે આટલાં બધાં દેશી રાજ્યો સાથે જુદે જુદે વખતે અને વખતો વખત લડાઇઓ કરવાને બદલે જો મિત્રાચારી ભરેલો સંબંધ કર્યો હોય તો સ્થપાયેલું રાજ્ય સુવ્યવસ્થિત થાય અને એ સુવ્ય-વસ્થાને લીધે ધીમે ધીમે તે જોરવાળું અને દેશમાં શાંતિ કરવાવાળું બને. એ વિચારથી ઇસ્ટ ઇંડિયા કંપનીએ લગભગ બધાં રાજ્યો સાથે સંધીપત્રો અને કરારનામાંઓ કરવા માંડયાં. પેશ્વાઈ સત્તા તે વખતે જોરમાં હોવાથી ઈસ્ટ ઈંડિયા કંપનીની આ પ્રવૃત્તિ પોતાની હયાતિને નુકસાનકારક લાગી; કેમકે પેશ્વાની મહત્વાકાંક્ષા દિલ્હીનું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાની હતી. પેશ્વા સાથેની મિત્રાચારી, પરસ્પરના આ અણુવિશ્વાસને લીધે જોડાઇ શકાઈ નહીં, અને લાડુના શોખીન બ્રાહ્મણ હરીફની સામે ઇસ્ટઇંડિયા કંપનીને વિજય મળ્યો. ઉત્તરમાં હોલકર, સીંધીઆ અને નાગપુરના ભોંસલે નરેશોની સાથે પણ ઝઘડા થયા. જેને પરિણામે ભોંસલેનું રાજ્ય ગયું અને થાકેલા

હોલ્કર તથા સીંધીઆ સાથે સંધી થઇ. આંહી હીંદનાં બધાં રાજ્યો સાથેના વિગ્રહનું વર્ણન કરાય નહીં. પણ પછી ઇસ્ટઇંડિયા કંપનીએ ધીમે ધીમે કુનેહથી ઘણે ઠેકાણે ઇરાદાપૂર્વક–પણ કેટલેક વખતે તો માત્ર ફરજ પડવાથી, એક જબ્બર સત્તા હિંદુસ્તાનમાં સ્થાપી. અને ઇસ્ટઇંડિયા કંપની આવી હતી તો વેપાર કરવાના પટાથી પણ થઈ પડી એક મોટી પાદશાહી સત્તા. એ રીતે વિદેશી મોગલોના તખ્ત ઉપર બ્રિટનને નામે ઈસ્ટઇંડિયા કંપની રાજ્ય કરવા માંડી. સત્તાના ગર્ભમાં કેટલીક વખત ઉતાવળ અને કેટલીકવાર વિચારણાની ખામી સંતાઇ રહે છે. એ પ્રમાણે ઇસ્ટઇંડિયા કંપનીની વર્તણુકમાં થવો જોઇએ તેના કરતાં વધારે વિચાર ભંગ થવાથી હીંદમાં ૧૮૫૭ નો મોટો વિપ્લવ થયો; જેમાં હિંદનાં દેશી રાજ્યોની ભક્તિ ભરેલી મદદને લીધે ઈસ્ટ ઇંડિયા કંપની પોતાની હસ્તી ટકાવી શકી. પણ એ ટકાવ જેટલો હીંદનાં દેશી રાજ્યોને આભારી હતો તેટલોજ અથવા તેથી વધારે ઇંગ્લેંડની સરકારે મોકલેલા લશ્કરને આભારી હતો. એટલે ઇંગ્લેંડના રાજ્યતંત્રને એમ ભાસ્યું કે હીંદમાં જો ગ્રેટબ્રિટનનું હિત જાળવવું હોય તો વેપારી કંપનીના હાથમાંથી ગ્રેટબ્રિટને પોતે રાજ્ય સંભાળવું જોઇએ. એ ડહાપણ ભરેલા વિચારોએ ૧૮૫૮ નો ઢંઢેરો–ચિરસ્મ-

રણીય પાદશાહી ઢંઢેરો હયાતિમાં આણ્યો અને ઇગ્લેંડે હીંદમાં એ રીતે રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય સાથેનો સંબંધ હીંદનાં હાલનાં હયાત રાજ્યોનો કેવા પ્રકારનો છે, તે, તેમાંનાં દરેકની સાથે થએલી સંધીમાં ચિતરાયો છે. અને એ પ્રમાણે પરસ્પરનો સંબંધ ચાલ્યા કરે છે. ઇસ્ટ ઈંડિયા કંપની સાથે થયેલાં બધાં કરારનામાં બ્રિટને કબુલ રાખ્યાં છે અને એ કબૂલાત, જાણે ગ્રેટબ્રિટનની સાથે જ એ કરારો થયા હોય એ સિદ્ધ કરે છે. એટલે એ સ્પષ્ટ સમજાય છે, કે દેશીરાજ્યોનો રાજકીય સંબંધ ગ્રેટબ્રિટન સાથે છે. એ સંબંધનો વહીવટ ગ્રેટબ્રિટનમાંથી હિંદુસ્તાનનું પોતાનું રાજ્ય સંભાળવા માટે આવનારા વાઇસિરોયઅને ગવર્નરો માર્ફત ચાલે છે. એ સર્વે ગ્રેટબ્રિટનના હાથ છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું શિરછત્ર તો બ્રિટનમાં છે. બ્રિટિશછત્ર પોતાની સત્તામાંથી પોતાનાં જુદાં જુદાં રાજ્યોને ગમે તેટલી પોતાની સત્તા સુપ્રત કરે છતાં સર્વની રાજ્યભક્તિ એ છત્રને કેંદ્ર કરીને રહી છે. એટલે સર્વનો અંતિમ માનનીય સંબંધ બ્રિટનની સાથે છે અને એ રીતે હિંદનાં દેશી રાજ્યોનું પણ છે.

૩. **દેશી રાજ્યોનો બીજો સંબંધ હીંદનાં બીજાં** રાજ્યો સાથે છે. અને એ રાજ્યમાં સૌથી મોટું અ-

અયનું, વધારે સત્તાવાળું અને એટલા જ માટે સાર્વભૌમ કહેવું. ખોટાએ એવું બ્રિટિશ હીંદનું રાજ્ય છે. એટલું કહેવાની અગત્ય ઉભી થાય છે કે સાર્વભૌમપણાનું જે સ્વરુપ એમાં છે તે ગ્રેટબ્રિટનના મહાન્ મોભાને લીધે છે. હીંદના બે ભાગ સર્વ માન્ય ગણાય છે. (૧) બ્રિટિશ હીંદ "British India" અને (૨) હીંદી હીંદ "Indian India". એ બતાવી આપે છે કે બ્રિટિશ હીંદ એ બ્રિટિશ સરકારનું હીંદનું રાજ્ય છે. એ રાજ્ય દેશી રાજ્યોની સરખામણીમાં હીંદનો ⅔ ભાગ છે. જ્યારે હીંદી હીંદ ⅓ ભાગમાં છે. બ્રિટિશહીંદ સાથેનો દેશી રાજ્યોનો સંબંધ Diplomatic એટલે રાજદ્વારી પ્રકારનો છે. એટલે કે પરસ્પર જે કાંઇ સવાલો ઉત્પન્ન થાય અથવા તો સમગ્ર હીંદના હિતના જે જે સવાલો ઉત્પન્ન થાય તેનું નિરાકરણ કોઈ એક સત્તાના હુકમથી નહીં પણ પરસ્પરની વાટાઘાટથી થાય છે. એટલે નાના મોટાનો ભેદ છતાં તાબેદારીનો અંશ એ સંબંધમાં નથી. આ વાત ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ દેખાય છે. સત્તાની દૃષ્ટિએ વધારે સત્તાવાન, ઓછી સત્તાવાળાને અનિચ્છાએ કાંઇ વાટાઘાટ કબૂલ કરવાની ફરજ પાડે તો તેનો સમાસ, તાબેદારીમાં નહીં પણ વા તો કબૂલ કરનારની નબળાઇમાં અથવા જેમ ઘણે ઠેકાણે બને

છે તેમ તેની વિવેક ભરેલી રાજ્યભક્તિમાં કે કોઈ કોઇ વખત તો રાજ્યકર્તા તરીકેના પોતાના બીજા દોષોમાં થાય છે, એમ સમજવું જોઇએ.

૪. આ તો બ્રિટિશ હીંદની સત્તા સાથેના સંબંધની વાત થઈ; પણ જ્યારે કોઈ રાજ્યની સત્તા સાથેનો સંબંધ બંધાય છે, ત્યારે દરેક રાજ્યને તે સંબંધીસત્તાના લોકોની સાથે પણ સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે. એ નિયમે દેશી રાજ્યોના નરેશો અને તેની પ્રજાને બ્રિટિશ હીંદના નરેશ અને તેની પ્રજા સાથે સહજ સંબંધ ઉત્પન્ન થાય છે. એ સંબંધ જ્યાં સુધી સુખરૂપ ચાલે છે ત્યાં સુધી બન્ને પક્ષને આનંદ હોય છે; અને બન્નેનું હિત જળવાઈ રહે છે. એ સંબંધમાં કોઈ વિષયમાં જ્યારે સ્વાર્થ પરત્વે મતભેદ થાય છે ત્યારે તેના મૂળમાં કારણ તપાસીએ તો માલમ પડશે, કે એ સ્વાર્થની તુલના કરવામાં સામા મિત્રના કે તેની પ્રજાના હકો તરફ થોડું ધ્યાન અપાયું હોય છે. અને પોતાની સત્તાની સીમા કે સામી પ્રજાના હકો તરફ લક્ષ થોડું રહે છે. પરસ્પરની આ ગ્રંથી બરાબર સમજાઇ જાય તો વગર દખલગીરીએ હીંદની સત્તા, પોતાની સર્વોપરિ સત્તાનો વગર અંતરાયે ઉપભોગ કરી શકે; બ્રિટિશ હીંદની પ્રજા દેશી હીંદની પ્રજા સાથે મિત્રાચારી ભરેલી રીતે રહી શકે; અને જ્યારે

ઇસ્ટ ઇંડીઆ કંપની અને ત્યાર પછી બ્રિટનની સરકાર પોતાની હયાતિ માટે શરૂઆતમાં જે વલખાં મારી રહી હતી, ત્યારે તે વખતે જે દેશી રાજાઓએ પૂર્ણ વિશ્વાસથી અને પરસ્પરના હિતની ખાતર એ કંપની તથા બ્રિટનની સાથે મિત્રાચારી ભર્યો સંબંધ બાંધ્યો હતો તેમનો સંબંધ પૂર્ણ સ્વરૂપમાં અને પોતાની સ્થિતિ સહેજ પણ ખોયા વગર જળવાઇ રહે. બ્રિટનને હીંદમાં દેશીરાજ્યો પડાવી લેવાની ઇચ્છા નથી. તે વાત એકદમ કબૂલ કરવી જોઇએ, તેમ દેશીરાજ્યોને બ્રિટિશ હીંદમાં સહેજ પણ દખલગીરી કરવાની મુરાદ નથી, એ વાત એથી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે કબુલ રાખવી ઘટે છે. આમ પરસ્પર સ્વાર્થનો વિરોધ નથી તો પછી માત્ર સત્તા કે સ્વાર્થના ખ્યાલ માત્રને લીધે આવા પવિત્ર, આવા દૃઢ કરારોથી સ્થપાયેલા મિત્રાચારીના સંબંધોમાં ખલલ પહોચે એ ખરેખરે શોચનીય બાબત છે.

૫. બ્રિટિશ હીંદ જેમ જેમ પ્રગતિમાં આગળ વધતું જાય છે તેમ તેમ ગ્રેટબ્રિટનના, તેના પોતાની પ્રજા પ્રત્યેના અને એનાં બીજાં સંસ્થાનો તરફના ઉચ્ચ આશયો હીંદની પ્રજા તરફ ઢળવા લાગે એ સ્વાભાવિક છે. એને પરિણામે બ્રિટિશ હીંદમાં લોકશાસનની પદ્ધતિ. યોગ્યતા પ્રમાણે ધીમે ધીમે

દાખલ થાય તેથી કાંઇ દેશી રાજ્યોના સંબંધો દેશી રાજ્યોની સાથે વાટાઘાટ કર્યા સિવાય સંકુચિત કરવા કે તોડી નાંખવાના પ્રયત્નો કોઇ સ્થળેથી થાય તો તે સ્વાર્થની દૃષ્ટિથી ગમે તેવા લેખાતા હોય પણ માણસાઇથી વેગળા છે, એમ કહેવાઇ જવાય છે. મિત્રાચારીના સંબંધોમાં મિત્રાચારી ભરેલી વાટાઘાટથી જ ફેરફાર થાય, એ ખરી માણસાઇ છે. ઇતિહાસમાં કોઈ પણ એવું દૃષ્ટાંત નથી કે જેમાં કલહ કરીને મેળવેલા હકો કે તોડેલા સંબંધ, અંતિમમાં અફસોસકારક પરિણામ લાવ્યા વિના રહ્યા હોય. હીંદનાં દેશી રાજ્યોએ બ્રિટિશ હીંદ સામે, કે બ્રિટિશ હીંદ કે હીંદી હીંદની પ્રજાએ, પરસ્પર કલહ કરીને ઉત્પન્ન કરેલી પરિસ્થિતિમાં–ઘર ઘરની લડાઇમાં જે દુઃખ અને કલેશ થાય છે, એવાં દુઃખ અને કલેશ સિવાય બીજું ફળ પ્રાપ્ત કરવાની આશા રાખવી એ ફોગટ છે. એક બીજાને મદદ કરવી એ માણસની ફરજ છે. પણ પોતાના પરિઘમાંથી બહાર જઇને કોઇ બીજાના સ્વતંત્ર પરિઘમાં વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરવા જેવી ચળવળ કરવી એ સુખની જીંદગીમાં અંતરાય જ માત્ર ઉત્પન્ન કરે. આ વિચારો બ્રિટિશ હીંદની પ્રજા સાથેના દેશી રાજ્યોના સંબંધોનું સૂચન કરે છે.

રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચે સંબંધ.

૬. દેશી રાજ્યોના પરસ્પર સંબંધો કોઈ પણ કરારોથી અંકિત થએલા નથી. હીંદમાં જ્યાં સુધી કોઈ સુવ્યવસ્થિત સાર્વભૌમ જેવી સત્તા, જે કાળમાં સ્થપાયેલી ન હતી તે કાળમાં તો નાનાં મોટાં દેશી રાજ્યો પરસ્પર લડી મરતાં હતાં અને પોતાના રાજ્યની સીમા વધારવા મથતાં હતાં. અત્યારે બ્રિટિશ હકુમતે એ સ્થિતિ ફેરવી નાંખી છે. પરસ્પરનું એ સ્વાતંત્ર્ય હવે પરસ્પરના સ્નેહ સંબંધોમાં બદલાઈ ગયું છે. કેમકે દરેક દેશી રાજ્યનો બહારનો અને પરદેશ-નો સંબંધ સરકારે પોતાના હાથમાં રાખ્યો છે. એટલે એક બીજાં પ્રત્યેનું વર્તન ગમે તેવી સ્વતંત્રતા-થી એક બીજાં કરી શકતાં નથી. પાડોશીઓ સાથેનો આ સંબંધ જેમ બીજાની દખલગીરી વિના ચાલવો જોઇએ, તેમ રાજ્યો રાજ્યો વચ્ચેનો એ પ્રકારનો સંબંધ વગર દખલગીરીએ ચાલ્યા કરે છે. પણ બધા રાજકીય સંબંધો, અને પરસ્પરના હકો સંબંધીની તકરારો એ તો બ્રિટિશ સરકારની દરમિયાનગીરીથી જ વહેવારને પામે છે. અને આનું એક સુખદ પરિ-ણામ એ આવે છે કે સવાલોનું નિરાકરણ વગર લડાઇએ માન્ય રહે છે. એટલે પ્રથમ રાજ્યોના પરસ્પરના પરિચયમાંથી ઈર્ષા, દ્વેષ અને લડાઈઓ

ઉત્પન્ન થતી ત્યાં હાલ મિત્રાચારી અને સ્નેહના સંબંધો બંધાય છે. અને જો કોઈ કોઇ વખતે છૂપો કે હરીફાઇનાં તત્વો ગુપ્ત રીતે દેખાય છે, તો તે, એ ગુપ્ત અધિકારમાં જ જતે દિવસે નાશ પામે છે.

૭. રાજ્ય રાજ્ય વચ્ચેનો આ સંબંધ સરકારે પોતાના કબ્જામાં રાખ્યો છે તેનાં બે કારણ કલ્પી શકાય. (૧) લડાઇની સ્વતંત્રતા છીનવી લેવાથી દેશમાં શાંતિ પ્રવર્તે અને (૨) નિકટના સંબંધો કોઈ દિવસ સામ્રાજ્ય સાથે એક જુથ ઉભું ન કરી શકવાથી સામ્રાજ્યની હયાતિ રહે. પહેલામાં લોકેષણાની પ્રશંસનીય ભાવના છે અને બીજામાં સ્વાર્થપણાનું બીજ છે. ગમે તેમ હોય પણ એક વાત તો સ્પષ્ટ છે કે હીંદ આ વ્યવસ્થાને લીધે સુખમાં અને શાંતિમાં રહી શક્યું છે.

૮. દેશી રાજ્યો, સાથે મળીને આજ સુધી કાંઈ કામ કરી શક્યાં નથી. પરન્તુ હીંદમાં ધીમે ધીમે દાખલ થતી લોકશાસનની પદ્ધતિને લીધે જે ધારાસભાઓ અને લોકસંગ્રહની સંસ્થાઓ સ્થપાય છે એવા પ્રકારની સંસ્થા દેશી રાજ્યો માટે પણ ઉભી થઇ રહી છે અને હાલ તે નરેન્દ્ર મંડળને નામે કામ કરી રહી છે. ગયા બાર વરસમાં એના કામનું સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષણ કરનારને લાગ્યા વિના રહેશે નહિ કે

નરેંદ્ર મંડળની કામ કરવાની પદ્ધતિ ધારાસભાના સભ્યોની પદ્ધતિનું અનુકરણ કરી રહી છે. એ રીતે ધીમે ધીમે જેમ બીજી સભાઓમાં થાય છે, તેમ આ નરેંદ્ર મંડળમાં પણ જુદા જુદા વિચારનાં જુથો (Parties) વિચાર ભેદને લીધે પરસ્પર લડયા કરશે; છતાં પણ જે સરકારી સત્તાની નીચે એને કામ કરવું પડે છે તે સત્તાને માટે–બીજી ધારાસભાઓને છે તેમ–અસંતોષ રહ્યા કરવાના સંભવો છે. એ નરેશોનો દોષ નહિ પણ મનુષ્ય સ્વભાવમાં રહેલી માનુષી પ્રકૃતિનો દોષ છે. માણસોમાં ઉપકારની સમજણ–શક્તિનું સ્થાન નાનું છે. સ્વાર્થ અને અસંતોષનો આડો વિસ્તારવાળો છે. એ રીતે રૈયતમાં તેમ રાજાઓમાં પણ અસંતોષ રહ્યા કરશે, એમ લાગે છે. નરેંદ્ર મંડળના સહવાસમાં રાજાઓ વધારે વધારે પરસ્પરના સંબંધમાં આવતા જશે, એટલે કેટલાક સ્નેહસંબંધ ઘસાતા જશે. સગપણ સંબંધનું ક્ષેત્ર વિસ્તૃત થતું જશે. મિથ્યાભિમાન અને પરસ્પરમાં રખાતી ખોટી મોટાઈ ઓછી થતી જશે, અને ધીમે ધીમે એકલપેટાપણું નાબુદ થશે. આ મીલનમાં ઉપર જણાવેલા ફાયદાની સાથે જે એક મોટો ગેર-ફાયદો થશે તે એ હશે કે નાના મોટાનો ભેદ જેમ ધીમે ધીમે ઘસાતો જશે, તેમ એ ભેદ ઘસાવાથી

ઓછી વધતી ઉપજ ઉપર નજર રહેવાને બદલે બધાઓ એક સરખા રહેવાની ટેવવાળા થઇ જશે. અને સાદાઇને બદલે દેખાદેખીએ મોજશોખ અને ઉડાઉપણાની ટેવોવાળા થઈ જવાનો ભય છે. એવી ટેવમાંથી પોતાની રૈયતનો એમના પર અભાવ સંભવે એની સાવચેતી નહીં રહે તો માઠાં પરિણામનો ભય છે.

૯. ઉપર પ્રમાણે દેશીરાજાઓનો અંદરઅંદરનો સંબંધ અરસ્પરસ જેવો છે. એનું પ્રથમ નિરીક્ષણે જ ભાન થઇ શકે, એવું ચિત્ર આલેખાઇ શકાય તેવું નથી. અનુમાન માત્ર એટલું થઇ શકે છે કે જ્યારે બ્રિટિશ હીંદને સાંસ્થાનિક બંધારણ (Dominion Status) મળશે, ત્યારે રાજ્યોની સાથે એ બ્રિટિશ હીંદને જે સંબંધ બાંધવો પડશે તે દરેક નાનાં મોટાં રાજ્યની સાથે જુદો જુદો હોઇ શકશે નહીં. કોઇ પ્રકારનાં સામુદાયિક મંડળો (Federated groups) યોજવાં પડશે. એ મંડળોમાં દરેક રાજ્યો પરસ્પર વધારે સંબંધથી જોડાયેલાં હશે, અને હકોનો સ્વાર્થ એમને બધાંની સાથે સાથે રાખ્યા કરશે. આ સામુદાયિક મંડળો (Federated groups) નું નરેંદ્રમંડળ જ્યારે થશે, ત્યારે દેશમાં એક નવીનજ પ્રકારના બળવાળું જુથ ઉત્પન્ન થશે. અત્યારે જોઇ શકાય છે તે પ્રમાણે હાલની અને ભવિષ્યની રાજ્યોના પરસ્પરના સંબંધની સ્થિતિ આ પ્રમાણે છે.

રૈયત સાથેનો સંબંધ.

૧૦. દેશી રાજાઓના પોતાની રૈયત સાથેના સંબંધનો ખ્યાલ હાલ ઘણા જ થોડા નરેશોને હોય એમ જણાય છે. નરેશ પદ્ધતિ કૌટુંબિક પદ્ધતિ ઉપર સ્થાપેલી છે. એટલે કે રાજા તે પિતા અને રૈયત તે પ્રજા: એ હીંદના રાજ્યતંત્રનું મૂળ સૂત્ર છે. જ્યાંસુધી એ સૂત્ર ઉપર નરેશની આંખ રહી અને પ્રજાની ભક્તિ એ તંત્ર ઉપર ચોંટી રહી ત્યાં સુધી વગર કોઈનસ્યે એ કૌટુંબિક વહેવાર પરસ્પરના સુખમાં પરિણમ્યો. પણ પોતાના ઉદરમાં ઉત્પન્ન થએલી પ્રજા અને માની લીધેલી લોકપ્રજા, એ બે ઉપરના પ્રેમની વચ્ચે જે તફાવત છે, તે તફાવત નરેશોના અંતરમાં ઘુસી ગયો અને "પ્રજા" માત્ર બોલવાનો શબ્દ રહ્યો, વર્તનમાંથી પ્રેમની ભિનાશ ઉડી ગઈ અને પ્રેમ ગયો ત્યારે સ્નેહભીની પ્રજા લુખી સુકલણી જેવી થઈ ગઇ. દુઃખ અને ભક્તિ સાથે રહી શકે નહીં, માટે જે નરેશોને ભક્ત પ્રજાની ઇચ્છા હશે એણે તો પ્રજાનાં દુઃખો પોતે ભોગવવાં પડશે. પ્રજા ગરીબ હોય, ભૂખે મરતી હોય, ત્યારે સોનાની થાળીમાં મિષ્ટાન્ન ખાઇ શકે એ નરેશને નરેશ નામ કેમ છાજે? પ્રજાની સાથે બેસીને, તેનાં દુઃખો

સાંભળીને, કોસની વાડીમાં તુટલ ખાટલા ઉપર બેસી, પ્રજાની સાથે જે રાજા ટાઢા ટુકડાનો આહાર કરી શકે એવી વૃત્તિવાળા હોય, તેઓજ રાજ્યો ભોગવી શકશે એવો જમાનો આવતો જતો હોય એમ લાગે છે. નરેશોમાં જે શોભા છે તે બહારના દેખાવમાં કે એમના પોશાકમાં કે એમની જાહોજલાલીમાં નથી, જેટલી તે શોભા લોકોના હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થએલી ભક્તિમાં છે. આ દૃષ્ટિ જો ખરી હોય તો કેટલાં રાજ્યોમાં આ પ્રમાણે છે, તે જોવા નીકળી પડવું ઘટે. અને જ્યાં તે ન હોય ત્યાં તે દાખલ થાય એવો પ્રયત્ન થવો ઘટે—જો નરેશ પદ્ધતિને દેશમાં સુદૃઢ કરવી હોય તો.

૧૧. આ તો રાજા અને પ્રજા વચ્ચે કેવો અભેદ જોઈએ એ કહેવાયું. હાલ તે સબંધ કેવો છે એ તરફ દૃષ્ટિ કરતાં તો ગણ્યાં ગાંઠયાં સુવ્યવસ્થિત રાજ્ય સિવાય બધી જગાએ પ્રજામાં ગુપ્ત અસંતોષની ગંધ આવે છે. અજ્ઞાન, અશક્તિ, તાબેદારીની પડી ગએલી ટેવ, દુ:ખની પણ ચીસ પાડતાં રાખવી પડતી ધાસ્તી, શિક્ષાની બીક, અધિકારીઓને ઓળંગીને નરેશો સુધી પહોંચવાની અશકયતા: એ બધું રાજા અને પ્રજા વચ્ચે અંતરાય પાડી રહ્યું છે. પરસ્પરના ઉપર અવલંબન રહે નહીં એ દેશમાં રાજા

અને પ્રજા–જે રાજ્યનાં બે ખરાં અંગ છે તે–કેમ ટકી શકે ? એ ખ્યાલ જેમ બને તેમ વહેલાં આવવાની જરૂર છે. કેમકે બ્રિટીશ હીંદમાં પ્રબળ સત્તાવાન બ્રિટીશ સરકારને પણ પોતાની પ્રજાને સંતોષવી પડે છે, એ કાળમાં નરેશો અસંતુષ્ટ પ્રજા ઉપર, શોભી રહે એવી સત્તા ભોગવી શકે એ બનવા જેવું નથી. એ વાત માન્ય રહે તો રાજા પ્રજા વચ્ચેનો હાલનો સંબંધ–જે સંબંધના નામથી અત્યારે તો ઓળખાઇ શકે એવો નથી તેને–વધારે સુખરૂપ અને સુદ્રઢ કરવાની આવશ્યક્તા લાગે છે. જેટલે દરજ્જે પિતા પોતાની બાળ પ્રજાની સેવા કરે છે એટલે દરજ્જે નરેશો પોતાની પ્રજાના સેવક છે. અને જે અધિકારીઓને એ સેવામાં મદદ કરવાને માટે નિયોજવામાં આવે તે અધિકારીઓ પોતાના ઘરના સેવકો જેવા, એ સેવાને માટે યોજવામાં આવેલા છે. આ તો શાસ્ત્રના જેવાં વાક્ય થયાં એમ લોકોને લાગે, પણ એ શાસ્ત્ર વાક્ય પ્રમાણે વર્તન થાય તો જ આ નરેશ પદ્ધતિ ટકી રહે એમ છે. યોજાયેલા એ અધિકારીઓ રાજના કરતાં પણ વધારે સત્તાવાન બને અને એમાંથી જે અસંતોષ ઉત્પન્ન થાય, તે અસંતોષની વાત સુધાં નરેશના કાન ઉપર આવે નહિ તો પૃથ્વીના પડ ઉપર આજે

જે મોટી પાદશાહતો એક રાત્રી માત્રમાં અસ્ત પામી ગઈ છે તેમ આપણાં કાળાંતરથી ભક્તિના પાયા ઉપર રચાયલાં રાજ્યો અસંતોષના વંટોળીઆમાં પડી જવાનો ભય છે, એ વાત બહુ વિચારવા જેવી છે. ખરી રીતે પ્રજાનો સંતોષ એટલે પ્રજાની ખુશામત નહીં. અણુઘટતાં લાલન પાલનથી જેમ છોકરાંઓ વણસે છે તેમ અણુઘટતી ખુશામતથી રૈયત પણ વણસે છે. અને એટલાજ માટે શું અણુઘટતું અને શું યોગ્ય એની વ્યાખ્યા, રાજાએ ચાબુકથી શિખવવી ન પડે, એટલા માટે, દરેક સારાં રાજ્યો, એ વ્યાખ્યા કાયદામાં બાંધે છે કે જેથી પ્રજાનો દરેક જણુ યોગ્યાયોગ્યતાનો ખ્યાલ બાંધી શકે. કાયદાનું એવું ધોરણસરનું રાજ્યબંધારણ રાજની સત્તાને ઓછી કરે છે, એવો ખોટો ખ્યાલ કેટલીક જગાએ જોવામાં આવે છે એ શોચનીય વાત છે. લોકોમાં અસંતોષ છે કે નહીં એનો પુરો ખ્યાલ દરેક ખાતાના ઉપરીઓની કામ કરવાની રીતમાંથી હમેશાં જણાઇ આવતો નથી. એ ખ્યાલનું ખરૂં સ્વરૂપ એકદમ જાણુવાનું સાધન તો કાયદાઓજ છે. કાયદાનું બંધારણુ કરતી વખતે જે કાયદાઓ લોકોના મોટા સમૂહને અમાન્ય જેવા લાગે છે, તે કાયદાઓની વિરૂદ્ધ લોકોની લાગણીઓ તરત જણાઇ આવે છે. એ લાગણી

બાળકોની બૂમ છે એમ સમજીને જે પિતા તે કાયદામાં સુધારો કરે છે તે-જેમ ગૃહમાં સુખાનંદમાં રહી શકે છે તેમ-રાજ્યમાં સુખે રાજ્ય કરી શકે છે. માટે દેશી રાજ્યમાં રાજા પ્રજા વચ્ચેનો સંબંધ જ્યાં જ્યાં લોકોને માન્ય એવા કાયદાથી અનિયંત્રિત રહ્યો હોય ત્યાં—ભલેને ધીમે ધીમે પણ સુરીતિએ-દરેક રાજ્યે એ સંબંધને કાયદાથી નિયંત્રિત કરવો જોઇએ. રાજા અને પ્રજા વચ્ચેના હાલના સંબંધનું અને ઘડાવા જોતા સંબંધનું આ ટુંકું બ્યાન છે.

૧૨. નરેશ પદ્ધતિએ રાજ્ય કરવા ઇચ્છતા નરેશો માટે, પ્રજાની સેવા એજ મહાન્ રાજ્યદંડ (Sceptre) છે. એ ધારણ નહિ થઇ શકે ત્યાં હાલની લોક શાસન પદ્ધતિ દાખલ થશે. તેના ફાયદાઓ અને ગેરફાયદાઓના વર્ણનનો આંહીં અવકાશ નથી. માણસે યોજેલી બધી પદ્ધતિમાં ફાયદા અને ગેરફાયદા રહેલા છે; જેમાં ફાયદાઓ ઘણા અને ગેરફાયદાઓ ઓછા તે પદ્ધતિ સારી. સેવ્ય સેવક પદ્ધતિ માણસાઇ ભરેલી રીતે પળાય એ સૌથી સહેલી અને સ્થૂલ પદ્ધતિ છે, એ તો હંમેશના આપણા વ્યવહારમાં આપણે જોઇ શકીએ છીએ. આંહીયાં સેવ્ય સેવકનો શેઠ નોકરના જેવો ટુંકો અર્થ કરવાનો નથી. પરસ્પરની જરૂરીઆત પ્રમાણે વખતે શેઠ પણ સેવકને સેવ્ય ગણે છે. એ

માણુસાઇનો સેવ્ય સેવક સંબંધ થયો. એ જાતની સેવ્ય-સેવક પદ્ધતિ રાજાપ્રજા વચ્ચેના સંબંધમાં આવી જાય એ નરેશપદ્ધતિનું સૂત્ર છે. એમાંથી ચ્યુતિ થઇ એટલે રાજ્યનાં એ બે અંગોમાંનું દરેક અંગ પોતાના હક ઉપર જોર દેવા માંડે છે. અને એ જોરની મુસ્તાકી વધે, ત્યારે લોક શાસન સ્થપાય છે. એ પદ્ધતિ પણ સંસારનો વ્યવહાર સુખે ચલાવનારી છે. આ બેમાંથી કઈ પદ્ધતિએ નરેશો રાજ્ય ચલાવવા ઇચ્છે છે, એ નક્કી કરવાની આવશ્યક્તા ઘણા થોડા કાળમાં એમની પાસે આવીને ઉભી રહેશે. અને કાળને જે આગળથી પકડી શકશે, તેમનાં રાજ્યો સુદૃઢ બનીને ચિરકાળ ટકી શકશે અને જ્યાં ખરો વિચાર સુસ્તીમાં રહેશે ત્યાં બ્રિટિશ હીંદની ચળવળનાં મોજાંઓ વહેલાં ફરી વળશે. લોક શાસનમાં ઘણા નરેશને પોતાની સત્તા ઓછી થવાનો ભય રહે છે. પણ આ સાચી સત્તાના ખરા અર્થનું અજ્ઞાન સૂચવે છે. એક હથ્થુ સત્તા અલબત લોકશાસનને ઓછું કરે છે, પણ રાજ્યસત્તાને લોકશાસન ઓછી કરતું નથી. કારણકે રાજ્યશાસન એ સુયંત્રિત કાયદાઓથી ઘડાએલું શાસન છે. જેમાંથી રાજા તેમજ પ્રજા ચસી શકતાં નથી. અને કાયદાના ઘડાએલા ખરા માર્ગથી ચસવાની અશક્તા એ, રાજ્યસત્તાના

સ્થાઇપિણાની ખરી નિશાની છે. એથી વિશેષ એ વાત છે કે નરેશની જાતીય સત્તા એટલે આપખુદ સત્તા ઓછી દેખાવાની સાથે નરેશના રાજ્યના હકોને જાળવી રાખવાને માટે લોકશાસન વધારે જોરદાર બનેછે; કેમકે પોતાના હકોને માટે રાજા જાતે જેટલું લડી શકતો નથી તેટલું લોકશાસન ચલાવનારા લોક, રાજ્યના હકોને માટે લડી શકે છે. લોકની આવી જાતની મદદ નરેશોને ઘણી ઉપયોગી છે અને લોકની એ મદદ બન્ને પદ્ધતિમાં મેળવી શકાય છે. નરેશ પદ્ધતિમાં માનનીય નરેશ તરીકે રહી, લોકોને માટે જીવન સુધીનું સ્વાર્પણ કરવાની તૈયારીથી; અને લોકશાસનમાં, તટસ્થ ઉભા રહી માગે ત્યારે સાહાય્ય આપવા તૈયાર રહી લોકોને પોતાનો વ્યવહાર પોતાની મેળે ભોગવી લેવાની છુટ આપવાથી. બન્ને પદ્ધતિમાં લોકો રાજા અને રાજ્યને મદદ કરે છે. બન્ને પદ્ધતિમાં લડાઇ વખતે લાખો માણસો પોતાના નરેશ અને રાજ્યને માટે જીવન સુધાં આપે છે. એમાંથી જે પદ્ધતિમાં એ પદ્ધતિનો ખરો આત્મા નથી હોતો, ત્યાં લડાઇ વખતે લોકોની તૈયારી બરાબર નથી થતી. નરેશ પદ્ધતિમાં લોક, ભક્તિથી સ્વાર્પણ કરે છે કારણ કે એ ભક્તિ એમના જીવનને માટે સ્વાર્પણ કરનાર માટે છે. લોક-

શાસનમાં એ તૈયારી લોકના હિત અને સ્વાર્થ માટે છે. પરિણામ બેયમાં એક છે. એટલે દરજ્જે બેય પદ્ધતિ—બેમાંથી ગમે તે પદ્ધતિ–તેના ખરા સ્વરૂપમાં પ્રવર્તતી હોય તો તે પદ્ધતિથી સુરક્ષાયેલું રાજ્ય ખરૂં રાજ્ય છે.

બહારના સંબંધો.

૧૩. દેશી રાજ્યોને પરસ્પરના હુમલાઓનો હવે ભય નથી, કેમકે એ જવાબદારી બ્રિટિશ સરકારે કરારોથી પોતાને માથે લીધી છે. એટલે હીંદુસ્તાન ઉપર બહારનું કાંઇ આક્રમણ થાય તો આખા હીંદનો બચાવ કરવાનું કામ બ્રિટિશ સલ્તનતને માથે છે. બહારના આ સંબંધોપૂરતી ગોઠવણને લીધે દેશી રાજ્યોની સાર્વભૌમતામાંથી થોડોક અંશ ઘટયો છે. એટલે કે રાજ્યની અંદરના વ્યવહારમાં પૂર્ણ રાજકીય સત્તા હોવા છતાં, રાજ્ય બહારના સંબંધો પરત્વે સરકાર સાથે જે કરારનામું થયું છે તે તેની પૂર્ણ રાજત્વ(Sovereignty) સત્તામાંથી એક અગત્યનું અંગ લઈ લે છે. અને તેને અંગ્રેજ, દેશી રાજ્યો, જે સરકારની સાથેનાં મિત્ર રાજ્યો ગણાય છે, તેઓને કેટલીકવાર

સહકાર કરવાને બંધાએલાં રાજ્યો (Subordinate co-operation) કહેવામાં આવે છે. "સહકાર કરવાને બંધાયેલાં" રાજ્યોનો અર્થ એ છે કે બીજાં અથવા બહારનાં રાજ્યો સાથેનો સંબંધ હીંદનાં બધાં રાજ્યોએ સરકારને સોંપી દીધો છે. એટલે એ સંબંધને અંગે સરકાર જે જે નીતિ બાંધે તેમાં હીંદનાં રાજ્યો સહકાર કરે. બહારનાં રાજ્યો સાથેના સંબંધોમાં નીતિ મુકરર કરનાર સરકાર અને એ નીતિમાંથી પરિણમતાં પરિણામમાં સરકારને જે જે પગલાં લેવાં પડે તે પગલાંમાં રાજ્યોએ સરકારની સાથે ઉભાં રહીને સહકાર કરવો એ કરાર માત્રનો આશય છે. અને તેથી 'કરવો પડતો સહકાર' એ વિશેષણ કરારનામાંના એ ભાગને લાગુ કરવામાં આવે છે. આ જવાબદારી કરારી (under the treaty) છે. અને તેની હયાતિ બ્રિટિશ સરકારના રક્ષણની હયાતિ સુધી છે. એ પરસ્પરની આપલેમાંથી ઉભી થએલી છે. અને એ આપલે પરસ્પરની હોઇને, એ આપલેમાંથી પરસ્પરતાનું સ્વરૂપ નીકળી જાય એટલે દરેક પક્ષ પોતપોતાની મૂળ સ્થિતિએ આવી જાય છે. બીજાં રાજ્યો સાથેના દેશી રાજ્યોના સંબંધોના રક્ષક સરકાર છે અને તે રક્ષકતાના જેટલીજ એ બાબતમાં તેની જવાબદારી છે. એ સિવાયની રાજ્યો-

ની બધી આંતર રાજ્યનીતિ રાજ્યોની સ્વતંત્ર છે. અને એમાં વચમાં ન આવવાનાં સરકારનાં કરારી વચનો છે. પરદેશી રાજ્યનીતિમાં સરકારની સાથે સહકાર કરવાની જવાબદારી જેટલે દરજ્જે રાજ્યોની છે, એટલે જ દરજ્જે રાજ્યોની અંદરના વ્યવહારમાં ન પડવાનાં આપેલાં વચનોની જવાબદારી બ્રિટિશ સરકારની છે. જ્યાં સુધી બ્રિટિશ સરકાર આપણા પરરાજ્ય સાથેના સંબંધોનું રક્ષણ કરે છે, ત્યાંસુધી દેશી રાજ્યોને એ સંબંધી કશી ચિંતા નથી. અને એ ચિંતામાંથી મુક્ત થએલાં રાજ્યો એ એક એવી ચિંતામાંથી મુક્ત થયાં છે, કે જેને લીધે અવ્યવસ્થિત રાજ્ય કાળમાં જે ભયો રાજ્યો ઉપર હતા એ બધા ભયોમાંથી અત્યારે તો દેશીરાજ્યો તદ્દન મુક્ત છે. અને એ નિરાંત રાજ્યની અંદરના વ્યવહારને સુયંત્રિત કરવા માટે નરેશોને જોઇતો વખત અને જોઇતી દ્રવ્ય સામગ્રી પૂરાં પાડે છે. તેનો ખરો ઉપયોગ થઈ શકે તો કેવું સારૂં !

૧૪. "સહકાર કરવાને બંધાયલાં" રાજ્યો (subordinate co-operation) અને સાર્વભૌમ સત્તા (Paramount Power)

૧ "સહકાર કરવાને બંધાયલાં" રાજ્યો— રાજ્યોના જુદા જુદા સંબંધોનો વિચાર કરતાં બે બહુ જ પ્રચલિત અને વખતો વખત વપરાતાં અંગ્રેજી વાક્યોનો અર્થ કરી નાંખવાની જરૂર છે. કેમકે એનો અર્થ જુદા જુદા પક્ષો પોતાને અનુકુળ પડે તેવી રીતે તાણી મરડીને કરે છે. એ ભ્રમણા ભાંગવાની જરૂર છે, કે જેથી પરસ્પરની સ્થિતિનું ભાન થવાને લીધે ભાથુક સાચવવા જેવા આ રાજકીય સ્નેહ સબંધો સારી રીતે જળવાઈ રહે. એ બે વાક્યો (૧) Subordinate Co-operation અને (૨) Paramount Power છે. કહેવાય છે, કે ઘણા કરારમાં દેશી રાજ્યો સરકાર સાથે subordinate co-operation માં—'સહકાર કરવાને બંધાયલાં'—છે, એવી શરત છે. બરાબર ધ્યાનથી વાંચતાં સમજાશે કે એ શબ્દનો અર્થ પરરાજ્ય સાથેનો સંબંધ સરકારને સ્વાધીન કર્યા પછી સરકારને એ રાજ્યો સાથે જે સ્થિતિ ઉભી થાય તેમાં સરકાર જે નીતિ ઠરાવવાના વિચાર ઉપર આવે તે વિચારમાં રાજ્યોએ વગર સવાલ ઉઠાવ્યે સહકાર કરવો એ છે. આ અર્થ

સહજ સમજી શકાય એવો છે. કેમકે પરરાજ્યોથી દેશી રાજ્યોનું રક્ષણ કરવાની જવાબદારી સરકારે સ્વીકાર્યા પછી એ રક્ષણ માટેના યોગ્ય રસ્તાનો નિશ્ચય તો સરકારને હસ્તક જ છે. એટલે જે નિશ્ચય તે કરે તે નિશ્ચયમાં સરકાર જેટલો માગે તેટલો સહકાર કરવાને રાજ્યો બંધાયલાં છે. રક્ષણ કરવાની જવાબદારીના બદલામાં આ સહકાર એની કીંમત તરીકે સ્વેચ્છાથી અપાયેલો છે. તે તાબેદારીનું અંગ નથી. પરસ્પરની મિત્રાઈની તે એક શરત છે. અને એને 'subordinate' તો એટલા માટે કહેવામાં આવેલ છે, કે એ સહકારમાં સાથે ઉભા રહેવાનું વચન આપ્યાને લીધે તે સહકારના સ્વરૂપની વિચારણામાં દેશી રાજ્યોને કાંઇ ભાગ નથી. રક્ષણ કરવાનું વચન આપ્યાથી જેમ સરકાર તમારૂં રક્ષણ શી રીતે કરવું જોઇએ એમ આપણને પૂછી શકે નહીં; રક્ષણની જરૂર ઉભી થાય કે તુરત તેણે તે કરવું જ જોઇએ. તે જવાબદારી વગર પૂછે જેમ તેની છે તેમ તે રક્ષણની તૈયારીઓમાં સામેલગીરી રાખવી તે ફરજ રાજ્યની છે, એટલો જ અર્થ આ 'subordinate co-operation' નો થાય છે. co-operation એટલે સહકાર. એનો અર્થ જ એ છે કે જે કામમાં બન્ને પક્ષની પ્રવૃત્તિ એક હોય ત્યાં

જ સહકાર શબ્દનો પ્રયોગ થઇ શકે. જ્યાં પ્રવૃત્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન હોય ત્યાં સહકાર શબ્દનો અવકાશ નથી. દેશી રાજ્યોની આંતર વ્યવસ્થા એ કાંઇ સરકાર અને દેશી રાજ્યોની પ્રવૃત્તિનું સામાન્ય ક્ષેત્ર નથી. એ તો નરેશોની રાજ્ય સત્તાનો વિષય છે. જેમાં સરકારે કરારોમાં ધસીને કહેલ છે કે સરકાર એમાં બીલકુલ વચમાં પડવા માગતી નથી. જે કામમાં વચમાં પડવા સુધાંતની અનિચ્છા છે તેમાં સહકાર શબ્દનો અસંભવ છે. એટલે પરરાજ્યોના સંબંધમાં વપરાયલો Subordinate Co-operation શબ્દ, એમાં રાજ્યની બીલકુલ સ્વતંત્રતા છે. એટલે રાજ્યની આંતર વ્યવસ્થામાં તે શબ્દ તાણીતોશીને ઘુસાડી દેવો એ કરારના મૂળ આશયથી તદ્દન વિરૂદ્ધ છે. પરરાજ્ય સાથેનો સંબંધ સરકારે હાથમાં લેવામાં માત્ર દેશી રાજ્યોનું સંરક્ષણ કરવાનો જ ઉત્તમ દેખાતો એવો એક જ આશય નથી. એમાં મોટો રાજકીય અને સરકારને લાભનો મુદ્દો પણ સમાયેલો છે. અને તે એ છે, કે પરરાજ્યોના સંબંધમાંથી દેશી રાજ્યોને અલગ રાખવાથી તે રાજ્યો વચ્ચેના પરસ્પરના જાતીય સ્નેહ સંબંધોનો પણ અવકાશ બંધ થાય છે કે જે બંધી સરકારી રાજ્યના અસ્તિત્વને પુષ્ટિકારક છે. આ પરસ્પરની ગ્રંથી જો બરાબર

સમજાઇ જાય તો ખુલ્લા દીલથી બન્ને પક્ષની સાચી સ્થિતિ એવી સમજાઇ જાય કે ભૂતકાળમાં જે શબ્દો વપરાયા છે એનો આજે તાણીતોશીને કોઇ પક્ષને ફાયદો કરે એવો અર્થ કરવાની આવશ્યક્તા રહે નહીં. સુખરૂપ અને સ્નેહવાળા સહકારને તાબેદારીનો રંગ ચડાવી દેવો એ તો સહકાર શબ્દમાંથી તેના આત્માને ખુંચવી લેવા બરાબર છે.

૨. **સાર્વભૌમ સતા**–જે સ્પષ્ટતાથી subordinate co-operationની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે, તેવી જ સ્પષ્ટતાથી સાર્વભૌમ સત્તાની પણ વ્યાખ્યા થવી ઘટે છે. રાજ્યોએ વગર ઢીલે અને આશંકા વિના માન્ય કરવું યોગ્ય છે, કે દિલ્હીના તખ્ત ઉપર જે સત્તા બિરાજે છે તે સામાન્યતઃ હીંદુસ્તાનની સાર્વભૌમ સત્તા છે. પછી તે કોઇ પણ કરારમાં કે તહનામામાં શબ્દ રૂપે હયાતિ ધરાવતી હોય કે નહીં. હીંદુસ્તાન એ ભૂગોળની દૃષ્ટિએ આખો અને યોગ્ય સીમાથી અંકાયેલો દેશ છે. રાજકીય, આર્થિક અને સામાજીક દૃષ્ટિએ પણ એનું શરીર અભિન્ન છે. અને દિલ્હીનું તખ્ત એ રાજકીય એકતાનું સ્વરૂપ છે, એ ઇતિહાસનાં પાનામાં સિદ્ધ છે, તો પછી માત્ર શબ્દ ચાતુર્યથી એ સાર્વભૌમ સત્તા નથી એમ કહેવું એ અસંગત છે. પણ દિલ્હીનું તખ્ત

સાર્વભૌમ સત્તા ભોગવે છે એટલે તે ગમે તે રાજ્ય-ની સાથે યથેચ્છ વર્તન કરી શકે એ અર્થ ખોટો છે. જે સત્તા પોતાના લોકોની સાથે પણ યથેચ્છ વર્તન કરી શકે નહીં તે સત્તા દેશી રાજ્ય, જે એક સ્વતંત્ર પરદેશીય રાજ્ય છે અને સરકારી કાયદા કે હકુમતથી પર છે, તેના ઉપર આપખુદી અંકુશ ભોગવવાનો દાવો કરે તો તે માન્ય રહેવાને પાત્ર નથી. સાર્વભૌમ સત્તાનો ઉપયોગ, તે સત્તાના મોભાને યોગ્ય એવા પ્રસંગોમાં જ વાપરી શકાય. સાર્વભૌમ સ્વાર્થ, સાર્વભૌમ ભય, અથવા જે ત્રુટીને લીધે આખા દેશને નુકસાન થાય એવું હોય કે સાર્વભૌમ સત્તાની ખ્યાતિને હાનિ પહોંચાડે એવું હોય કે એવી તો અસહ્ય કે અન્યાયની સાબીત થાય એવી અમાનુષી રાજ્ય પદ્ધતિ કોઈ સ્થળમાં જણાય ત્યારે ઈંદ્રના વજ્રની પેઠે સાર્વભૌમ સત્તાનો એ હથોડો કદાચ ઉપડે તો તે સામે ફરીઆદ કરવાનું થોડું રહે. સાર્વભૌમ સત્તા સાર્વભૌમતામાંથી ઉત્પન્ન થતી નથી. એ તો સામા માણસના અપરાધમાંથી જ ઉદ્ભવે છે. દા. ત. ઈંગ્લેંડનો લૉર્ડ ચીફ જસ્ટીસ એ દેશના મોટામાં મોટા માણસ ઉપર હકુમત ભોગવી શકે છે. છતાં માત્ર પોતાની એ હકુમતને લીધે કોઇને વગર વાંકે પકડી શકતો નથી. તેની એ હકુમત સામા

માણસમાં ગુન્હાની અપેક્ષા રાખે છે; એટલે કે જ્યાં સુધી માણસ ગુન્હેગાર છે એવી ફરીઆદ થાય નહીં અને સાબીત થાય નહીં ત્યાં સુધી તે કોઇને હાથ લગાડી શકતો નથી. તેવી જ રીતે સાર્વભૌમ સત્તાનો ઉપયોગ એ પણ દેશી રાજ્યમાં અરાજકતાની કે અક્ષંતવ્ય અનીતિની અપેક્ષા રાખે છે. માત્ર નકામાં જ કારણને લીધે અથવા માની લીધેલા અપરાધને લીધે દેશી રાજ્યની સ્વતંત્ર આંતર વ્યવસ્થામાં વચમાં પડવાનો દાવો સાર્વભૌમતાની સત્તામાં આવી જતો નથી. એ સત્તા અગાધ શક્તિથી ભરેલી છે. એ વાત ખરી છે, પણ એનો ઉપયોગ યથેચ્છ અથવા કારણ વગર કે સમય વગર થઇ શકે નહીં. જેમ કોઇ મોટા શહેરની વીજળીની રોશનીનું કારખાનું વીજળીના તારમાં એ કારખાનાની અડતાં વેંત બાળી નાંખે એવી સત્તા દીવાઓના તારમાં ભરી રાખે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી અંધારૂં થાય નહીં અને ઉજાસની આવશ્યક્તા ઉભી થાય નહીં ત્યાં સુધી દીવાની કળો ખુલ્લી મૂકવામાં આવતી નથી, તેમ જ્યાં સુધી કોઈ રાજ્યમાં સાર્વભૌમ સત્તાની કળ ખોલીને અજવાળું કરવાની આવશ્યક્તા ઉભી થાય નહીં ત્યાં સુધી એ સત્તાનો પ્રવાહ યથેચ્છ વહેવા દઈ શકાય નહીં. રાત્રીનું અંધારૂં જેમ સર્વને વગર દલીલે માન્ય છે, એમ જે

રાજ્યમાં અંધારૂં સ્પષ્ટ દેખાય ત્યારે ત્યાં અજવાળાને માટે તે સત્તા વપરાય તેમાં કશો વાંધો હોઇ શકે નહીં. રક્ષણ કરનાર જેનું તે રક્ષણ કરે છે તેનામાં રક્ષણની યોગ્યતા માગે છે. એટલે કોઈ પણ દેશી રાજ્ય એમ દલીલ કરે કે હું આંતરનીતિમાં બીલકુલ સ્વતંત્ર છું માટે મારૂં ગમે તેવું વર્તન સલાહ કે ઉપાયના પરિધની બહાર છે, તો એ અર્થ માન્ય થઈ શકે નહીં એવો લાગે છે. એટલે પરસ્પરના આ સંબંધમાં પણ એક બીજાએ જે જવાબદારીઓ વહોરી લીધેલ છે તે એ છે કે (૧) રાજ્યે કાળને અનુકુળ રહીને સુનીતિથી રાજ્ય ચલાવવું અને અંગત સ્વાર્થને માટે કોઇ વચમાં પડી શકે નહીં એવું ચારિત્ર ઘડવું. (૨) સાર્વભૌમ સત્તાએ, વગર કારણે અને જાહેર તપાસથી સાબીત ન થઇ શકે એવા કૃત્રિમ ગુન્હાને માટે કે સત્તાના ગર્વમાં સાર્વભૌમ સત્તાનો અયોગ્ય ઉપયોગ કરીને વચમાં પડવું નહીં.

ઉપરનાં બન્ને વાકયોનો યથાર્થ અર્થ સમજાઇ જાય તો ઘણી શબ્દ તકરારોનો અંત આવે અને દુનિયાના ઘણા સંબંધો જે સામાન્ય રીતે મીઠા હોય છે અને માત્ર શબ્દની તકરારથી જ કડવા બની જાય છે તે કડવા થતા અટકે.

બટલર કમિટિ *

૧૫. દેશી રાજ્યોના સંબંધોનું એક અગત્યનું અંગ નક્કી કરવા માટે રાજાઓની માગણીથી સરકારે બટલર કમિટિની નીમનોક કરી છે. જેના પ્રમુખ તરીકે રાજકીય પ્રશ્નોમાં નિષ્ણાત અને બહોળા અનુભવવાળા સર હારકોર્ટ બટલર જેણે ત્રણ વખત ગવર્નરની પદવી ભોગવી છે, તેની નીમનોક કરી છે. અને બીજા બે સભ્યોમાં ઑાકસફર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રખર ધારાશાસ્ત્રી મિ. હોલ્ડસવર્થ છે. અને બીજા હાલના સેક્રેટરી ઑાફ સ્ટેટના ભાઇ કર્નલ પીલ છે કે જે આર્થિક વિષયોનો બહોળો અનુભવ ધરાવે છે. એટલે આ તપાસ રાજકીય, ન્યાયિક અને આર્થિક દૃષ્ટિથી બરાબર થશે. બટલર કમિટિ સરકાર અને દેશી રાજ્યો સાથેના જુદા જુદા પ્રકારના સંબંધોની તપાસ કરવા માટે નીમવામાં આવી છે. તપાસવાના મુદ્દાઓ બહુ અગત્યના છતાં ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ

---

* ગયા ફેબ્રુઆરી મહીનાની તા. ૧૭ મીએ બટલર કમિટિ સંબંધી આ વિચારો અમને મળ્યા પછી એપ્રિલ મહીનાના અંકમાં તે છપાય છે. તે પહેલાં તા. ૧૮ મી એપ્રિલના ટાઈમ્સ ઑાફ ઇંડિયામાં બટલર કમિટિના રિપોર્ટનો સાર છપાયો છે; જેમાંની ભલામણ આ વિચાર પોથીનાં સૂત્રો જેવી ભલામણ કરે છે એ જોવા જેવું છે. તંત્રી

સાદા અને ટુંકામાં નિર્ણય ઉપર આવી શકાય એવા છે. પરંતુ રાજાઓની કામ કરવાની પ્રણાલિકાને લીધે મોટું સ્વરૂપ અપાઈ જવાથી ઘણો ગુંચવાડો ઉભો થએલો દેખાય છે. પરંતુ બટલર કમિટિના નિર્ણયો એ ગુંચવાડાને ટુંકાણમાં પતાવી નાંખશે એવું લાગે છે. એ મુદ્દાઓ અને તેનો નિર્ણય ટુંકામાં નીચે પ્રમાણે આવી શકે.

૧૬. દેશી રાજ્યોનો સંબંધ બ્રિટિશ સરકાર સાથે અને બ્રિટિશ હીંદ સાથે કેવો છે ?—આ મુદ્દાનો નિર્ણય ઇતિહાસ અને કરારની દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ છે, કે એ સંબંધ બ્રિટિશ હીંદ ઉપર સત્તા ભોગવનાર ઇંગ્લેંડના તાજની સાથે છે. હીંદનો રાજ્ય વહીવટ રાણી વિક્ટોરીઆએ ૧૮૫૯માં પાર્લામેંટના ઢંઢેરાથી પોતાને હસ્તક લીધો છે, એ એક જ હકીકત ઐતિહાસિક બાધા પુરાવાને મજબુત કરે છે. એટલે એ સંબંધ તાજ સાથેનો છે, એ સાબીત કરવું મુશ્કેલ નથી. તેમ એ વાત માન્ય રહે તેમાં બ્રિટિશ શાહેનશાહત કે બ્રિટિશ હીંદ કે બ્રિટિશ રાજ્યોને કાંઇ જાતનું નુકસાન નથી. મને તેની સાથે સંબંધ હોય પણ તે સંબંધ કરારનામાંની રૂએ કાયમ થએલો છે, એટલે બન્ને પક્ષની સંમતિ વિના એ સંબંધ કોઇ બીજાને વાસ્તામાં જતરી શકે એવો નથી. કરારનામાંની મિત્રાઈ

અક્ષિપ્ત થવાને પાત્ર નથી. એટલે ઇંગ્લેંડનું રાજ્ય બ્રિટિશ હીંદને વધારે સત્તા આપે, એ ઉપરથી મિત્રો પણ બદલાઇ ગયા એ માન્યતા વિચારભ્રમણા છે. બ્રિટિશ હીંદ અને હીંદ હીંદ એ વચ્ચેનો પરસ્પર સંબંધ, હીંદનાં બીજાં રાજ્યોના અંદર અંદરના પરસ્પર સંબંધ જેવો છે. કારણ કે બ્રિટિશ હીંદ, એ બ્રિટિશ સરકારનું હીંદમાંનાં રાજ્યોનું એક રાજ્ય છે, એમ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે. એટલે દેશી રાજ્યોનો સંબંધ તાજ સાથે નક્કી થવો ઘટે.

૧૯. જે સંબંધ નિર્ણિત થાય, તે બરાબર જળવાઇ રહે તેને માટે યોગ્ય યોજના શી જોઇએ? —સંબંધનો નિર્ણય થયા પછી એ સંબંધ પ્રમાણે પરસ્પર વર્તન થાય, એને માટે જે યોજના થાય તે એવી થવી જોઇએ કે જેમાં કોઇ પણ પક્ષની સત્તા કે હિતને નુકસાન થાય નહીં અને કોઇ પણ પક્ષની સત્તાના ગેરઉપયોગને લીધે પરસ્પર વૈમનસ્ય કે અસંતોષ થાય નહીં.

એ માટેની વ્યવસ્થા માટેનું તંત્ર ગુંચવણીયું કે નાહકનું લંબાણ ભરેલું હોવું જોઇએ નહીં. તેમ યોગ્યતા કરતાં વધારે ખરચાળ હોવું જોઇએ નહીં. ઉંદરને મારવા માટે ડુંગર ખોદવા જેવાં પગલાં ભરવાં પડે, એવું હોવું જોઇએ નહીં. કામ પૂરતું હોવું જોઇએ.

કામ થોડું અને કરવાવાળાઓ ઘણા એવી યોજના હાસ્યાસ્પદ ગણાય. એ બધો વિચાર કરતાં સહેલામાં સહેલો રસ્તો એ દેખાય છે, કે સરકારે હાલ એવું ધોરણ રાખ્યું છે, કે "બ્રિટિશ સરકાર કે પ્રાંતિક સરકારના કોઈ પણ ઠરાવથી જે રાજ્યને અસંતોષ થાય તે રાજ્ય એ ઠરાવમાં સમાએલી બાબતની તપાસ માટે એક કમિટિ સરકાર પાસેથી માગી શકે છે. અને વાઇસરૉય તે કમિટિની પોતાને યોગ્ય લાગે તો મંજુરી (May Grant) આપે છે." આ રીતે સરકારે બરાબર ન્યાય મળે માટે તે મેળવવાનું દ્વાર અર્ધું ખુલ્લું રાખ્યું છે. એટલે કે રાજ્ય તપાસ માટે માગણી કરી શકે; પણ વાઇસરૉય યોગ્ય લાગે તોજ એ માગણી સ્વીકારે છે: તેને બદલે દ્વાર તદ્દન ખુલ્લું કરી નાંખી એવું જાહેર કરે કે "વાઇસિરૉયને યોગ્ય લાગે તો તે તપાસ પંચ નીમે" એ વાક્યને બદલે "તપાસ પંચને માટે કોઇ રાજા માગણી કરે તો વાઇસરૉય એવું તપાસ પંચ (Shall Grant) નીમશે." આ ફેરફારથી ન્યાયને પૂરતો અવકાશ છે. અને એમ થવામાં કોઇ પણ પક્ષને વાંધાનું કારણ રહેતું નથી. આ છુટથી ઘણાં તપાસ પંચોની માગણી થશે, એવો ભય રાખવાનું કશું કારણ નથી. કારણ કે પંચથી તપાસ એ ખુશી

તપાસ છે. અને જ્યાં સુધી પંચ માગનાર રાજ્યની તદ્દન ખાત્રી હશે નહીં કે મારો કેસ તદ્દન, એક પણ ખામી સિવાય સત્ય છે, ત્યાં સુધી એ પંચ માગવાની હીંમત ધરી શકશે નહીં. ખુલ્લાં પડી જવાનો ભય રાજ્યને સીધાં રાખશે. બીજી તરફથી રાજદ્વારી ખાતા (Political Department) માટે હાલ જે આપખુદીનો આરોપ મૂકવામાં આવે છે, તે નીકળી જશે. કેમકે સરતચુકથી પણ ભૂલ થઇ જશે અને કોઇ રાજ્ય પંચ માગશે તો વાઇસરૉયના ઠબકાને પાત્ર થવાનો ભય, દરેક રાજદ્વારી અધિકારી (Political Officer) ને ખાસ સંભાળ રાખવાની ફરજ પાડશે. અને તે છતાં મનુષ્ય વ્યવહારમાં બને છે, તેમ કોઇ વખત ભૂલ થઇ ગઇ હશે તો પંચ મગાયા પછી પણ ઉઘાડા ન પડી જવા ખાતર સરકાર પોતાના ઠરાવને ફરી વિચારમાં લઇને અન્યાયને દૂર કરી શકશે. આ રીતે પરસ્પરનો સંબંધ, ખુલ્લા પડી જવાના ભય માત્રથી જ સુવ્યવસ્થિત ચાલ્યા કરશે.

૧૮. બ્રિટિશ હીંદ અને રાજાઓ વચ્ચેના પરસ્પર આર્થિક સંબંધોનો નિર્ણયઃ—રાજાઓ અને બ્રિટિશ હીંદના આર્થિક સંબંધનો પ્રશ્ન આ વખતથી જ ખુલ્લી રીતે પહેલો બહાર આવ્યો છે. એ પ્રશ્નને ચોળીને ચીકણો કરવામાં દેશી રાજાઓને લાભ નથી.

થોડા લાખ રૂપીઆના ફાયદાનો વિચાર કરતાં સ્વતંત્રતામાંથી પરતંત્રતામાં આવી પડવા જેવું પગલું દેશી રાજ્યો નહીં લઈ બેસે એમ આશા રાખવામાં આવે છે. અત્યારે ખાસ કરીને બંદરી જગાતની મોટી ઉપજ આવતી હોવાથી અને એ જગાત દેશી રાજ્યની માલ વાપરનારી પ્રજા ઉપર પણ પડતી હોવાથી દેશી રાજ્ય પૂરતાં વેચાણની જગાત દેશી રાજ્યોને મળવી જોઇએ એવી રાજાઓની માગણી છે. આર્થિક દૃષ્ટિએ આ માગણીનું સમર્થન કરવાને કેટલીક દલીલો મૂકી શકાય એવી છે; જો કે તે દલીલો રૂપે સાચી હોય તો પણ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ટકી શકે એવી નથી. દેશી રાજ્યોએ તેમની હયાતિમાં કોઇ વખત આવી જાતની ઉપજમાં ભાગ લીધો હોય એવો દાખલો નથી. જગાતની ઉપજમાં વધારે ઓછા પણું થાય, તેથી માગણી માટે લોભ થાય એ યોગ્ય દલીલ નથી. હીંદુસ્તાનના કિનારાની ઉત્તર તરફની સીમા સિવાય બધી સીમા દરિયાઈ કિનારાની છે. અને અંગ્રેજ સરકારના રાજ્ય પહેલાં પણ બીજા દેશોની સાથે દરિયા રસ્તેની લેવડ દેવડ થતી હતી, એ ઇતિહાસ કહે છે. એ લેવડ દેવડ વખતે જે રાજ્યના કબજામાં જેટલો કિનારો હતો તેટલા કિનારા ઉપરનાં બંદરોની જગાત એ હકુમતવાળું રાજ્ય

લેતું હતું. અંદરનાં રાજ્યોને એ ઉપજમાં કાંઈ ભાગ મળતો નહીં. એ હકીકત છતાં આજે ભાગની દલીલ મૂકવામાં આવે છે, એ અસંગત જેવી લાગે છે.

આ તો માત્ર દલીલની દૃષ્ટિ થઇ. હવે હિતની દૃષ્ટિથી વિચારીએ. રાજ્યોએ એક વખત બ્રિટિશ હીંદની ઉપજમાં હિસ્સો લેવો શરૂ કર્યો કે બ્રિટિશ હીંદના ખર્ચોમાં ભાગ આપવાની જવાબદારી ગર્ભિત-પણે વહોરી લીધી એવું આમાંથી પરિણામ આવશે. દલીલ કરવામાં આવે છે, કે બ્રિટિશ હીંદની જવાબ-દારી એટલે બ્રિટિશ હીંદના રક્ષણને માટે લશ્કરી ખર્ચમાં ભાગની જવાબદારી. અને એ જવાબદારી તો સરકારને અપાતી ખંડણીમાં અને કેટલાંક દેશી રાજ્યોમાં રખાતાં પાદશાહી લશ્કર (Imperial Service-troops) માં પૂર્ણતાને પામે છે. આ દલીલ કરતાં ભૂલાઈ જવાય છે, કે ખંડણીની રકમ જે વખતે નક્કી થઈ તે વખતે લશ્કરનું ખર્ચ હાલના જેટલું નહતું; તેમ સંરક્ષણને માટે લશ્કરના પ્રકારમાં હાલ એટલો બધો ફેર થઇ ગયો છે, કે એ પૂરતા ખર્ચની જવાબદારીનો સમાસ ઠરેલી ખંડણીમાં આવી જતો નથી, એમ સામી દલીલ કરવામાં આવે તો આશ્ચર્ય નહીં. પણ એથી આગળ જઇએ તો સંરક્ષણને માટે હાલ માત્ર જમીનપરનું લશ્કર અને એ લશ્કરને પૂરતાં સાધનો

જ છે. તેમાં નજીકના ભવિષ્યમાં દરીઆઈ લશ્કર અને હવાઇ લશ્કરનો ઉમેરો થશે અને એમાં ભાગ-આપવાને માટે સૂચનાઓ થશે અને એક વખત ઉપજમાં હિસ્સો લેવો શરૂ કર્યો કે આ સૂચનાઓની સામે ઉભા રહેવાની તાકાત રાજ્યોએ વેચી મારી એમ સમજવું. વળી એ પણ ખ્યાલ રાખવાની વાત છે, કે બ્રિટિશ હીંદમાં જે સુખશાંતિ પ્રવર્તે છે, તે એકલા લશ્કરના સંરક્ષણને લીધે જ નથી. પોલીસ અને ન્યાય જેવાં ખાતાંઓની સુવ્યવસ્થાને લીધે હીંદનાં બધાં અંગો આનંદ જીવન ગાળે છે. એટલે આગળ જતાં એ ખાતાંઓના ખર્ચમાં પણ ભાગ માગવાની આજ બેહુદી લાગતી માગણી હીંદ-ની ધારાસભા કરે તો નવાઈ નહીં. ભવિષ્યની આ બધી, અત્યારે ન કલ્પી શકાય એટલી મોટી જવાબ-દારીઓ રાજ્યોએ આંખ મીંચીને કબૂલ કરવા જેવી સ્થિતિમાં પુખ્ત વિચાર કર્યા વિના આવી પડવું એની સામે ખાસ ચેતવણીની જરૂર છે. સ્વાર્થના પ્રવાહમાં તણાતાં, બ્રિટિશ હીંદની ઉપજના હિસ્સાના રીંછને એક વખત બાથ ભરી તો "આંઉ તો છડે તો પણ કથ્થો નથ્થો છડે *" એ સ્થિતિ ઉભી

* વાત એમ છે, કે એક વખત નદીમાં પૂર આવ્યું. પૂરમાં એક રીંછ તણાઈ આવતું હતું. કિનારે ઉભેલા બે

થવાનો ભય છે. એટલે એક વખત આર્થિક સંબંધોમાં બંધાયા કે હીંદનાં બધાં વમળોમાં તણાયા એનો ખ્યાલ કરવા જેવું છે. ઉપજમાં ભાગ માગ્યાથી ધારાસભાઓમાં જ્યારે બજેટો ઉપર હાલ થાય છે, તેવી પ્રખર ઘોષણાઓ થશે, ત્યારે રાજ્યોના હિસ્સા ઉપર જે ટીકાઓ થશે તે ટીકાઓ માત્ર તે હિસ્સા પૂરતી જ નહીં, પણ રાજ્યોની આખી રાજ્ય પદ્ધતિ (monarchical constitution) ઉપર, રાજાઓના વર્તનો ઉપર, અને રાજ્યોની વ્યવસ્થા પદ્ધતિ ઉપર થશે. અને વખતે તેમાંથી ઉત્પન્ન થતા દેશી રાજ્યોના બજેટ ઉપરના અંકુશ માટેની સૂચના પણ આ નાની સરખી વાતમાંથી જન્મ પામે તો કહેવાય નહીં. એટલે દ્રવ્ય લેતાં સ્વાતંત્ર્ય ખોઈ બેસવા જેવું ન થાય તે જોવા જેવું છે. અને એ દ્રવ્ય રાજ્યો પોતાની પ્રજાને માટે જાણે માગતાં હોય એવો દેખાવ

ભરવાડોએ દૂરથી તે જોયું. તેમને લાગ્યું કે કોઇનો ધાબળો તણાઈ આવે છે. એટલે એક ભરવાડ બીજાને ' હમણાં ધાબળો લઈ આવું છું ' એમ કહી તે લેવા નદીમાં પડયો. રીંછે પોતાનો જાન બચાવવા એ ભરવાડને બાથ ભરી. એ જોઈ કિનારે ઉભેલા ભરવાડે બૂમ મારી કહ્યું કે ' છોડી દે છોડી દે. ' પેલા ભરવાડે કહ્યું કે " આંઉ તો છડે તો" (હું તો છોડી દઉં છું,) પણ " કમ્થો નથ્થો છડે " (ધાબળો મને છોડતો નથી.)

કરે છે, એટલે એ ભાગ મળશે તો એટલી રકમની વ્યવસ્થા પ્રજા પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે કરવા માગશે; કારણ કે તે કહેશે કે એ તો અમારા પૈસા છે. કેમકે અમારા આપેલા કરમાંથી એની હયાતિ છે. આમ રાજ્યોની આંતર વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન થવા પામશે.

આ સવાલમાં ઘણાં જુદી જુદી જાતનાં વિસ્તારવાળાં દોરડાંની ગુંચ છે. અને એ ગુંચ કાઢવાને માટે રાજ્યોએ અંદર અંદર મળીને આ વિષયને સમજે એવા નરેશો અને મંત્રીઓની એક ખાનગી કમિટિ કરવી જોઇએ.

૧૯. બેય પક્ષને પરસ્પરના હિતાહિતની બાબતામાં સાથે બેસીને કરવાના વિચારની ઘટના:— આર્થિક માગણીઓ આ રીતે મૂકી દેવામાં આવે અને તે મૂકી દેવી જોઇએ તો પછી પરસ્પરના–બ્રિટિશ હીંદ અને રાજ્યો સાથેના પરસ્પર–હિતની એવી કોઈ બાબત ભાગ્યે જ રહેશે કે જેમાં સાથે બેસીને વિચાર કરવાના પ્રસંગો ઉભા થાય. બ્રિટિશહીંદ, હીંદુસ્તાનનો ૩/૪ ભાગ છે. દેશી રાજ્યો એ દેશનો ૧/૪ ભાગ છે. સાથે બેસીને કરેલા વિચારમાં ૩/૪ જુથની સામે ૧/૪ નું નાનું ટોળું શી રીતે પોતાનું હિત જાળવી શકવાની આશા રાખે એ પ્રશ્ન, ઉત્તર આપનારને કફોડી મુસ્કેલીમાં મૂકે એવો છે. બટલર કમિટિ પાસેના પહેલા બે

મુદ્દાનું નિરાકરણ ઉપર લખ્યું છે, તેમ થઇ જાય તો બીજી બધી બાબતો રાજ્યોએ હાલ તુરત તો છોડી દેવી તેમાં ડહાપણ છે: અને તે "હાલ અમે છોડી દઇએ છીએ." એમ કહીને છોડી દેવી, કે જેથી ભવિષ્યમાં એવી બાબતો ફરીથી ઉત્પન્ન કરવાની જરૂરીઆત આવી પડે તો તે વખતે તે હાથમાં લઇ શકાય.

૨૦. ઉપરના વિચારોની સાથે બધાઓ એકમત થાય એવો આશય આ લખાણોનો નથી. પણ બધા પ્રકારનો વિચાર દૃષ્ટિગોચર થયા વિના ઉતાવળે કાંઇ થઇ બેસે નહીં, એનો ખ્યાલ માત્ર આપવા માટે આ વિચારો ઘણા જ ટુંકાણમાં લખાયા છે. આ ધોરણ ઉપર રાજાઓ એકમત થાય તો સંભવ છે, કે હૈદ્રાબાદ, માઇસોર, વડોદરા, ગ્વાલીયર વગેરે જે મોટાં રાજ્યો બીજાં રાજ્યોથી બટલર કમિટિ પાસેના સવાલોને અંગે જુદાં રહ્યાં છે, તેઓ પણ એ રાજ્યોની સાથે આ સંબંધે એકમત થાય. કેમકે રાજ્યોના સંબંધ બ્રિટિશ તાજ સાથે ઠરે અને સરકારના વાંધો લેવા લાયક ઠરાવને અંગે તેઓ ખુલ્લી તપાસથી પોતાના ખરા હક્કોનો નિર્ણય કરી શકે, તો તેમાં તેમને પણ લાભ છે. એમને જે નથી ગમતું અથવા નથી જોઇતું તે પૈસાની વાણીઆગત અને ભવિષ્યની

જવાબદારીનો ભય તથા માત્ર દ્રવ્યને ખાતર ધારાસભાની ટીકામાં ફસાઇ પડવાની અનિચ્છા એ જ છે. એ મોટાં રાજ્યોને આખા રાજ્ય સંઘમાં સાથે લેવાં એથી કોઇપણ બીજો લાભ રાજાઓને હોઇ શકે નહીં.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]